

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НЕМЕЦКОГО И МЕННОНИТСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ПОСЛЕРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД

О.І.Безносос

ГОЛОД 1921-1922 рр. І БОРОТЬБА З НИМ У НІМЕЦЬКИХ ТА МЕНОНІТСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

У даній статті проаналізовано події голоду 1921-1922 рр. в менонітських та німецьких колоніях південноукраїнського регіону, досліджено основні аспекти боротьби з ним, визначено його демографічні та економічні наслідки.

Катастрофічні події, що завирували в Україні після революції 1917 р., стали тяжкими випробуваннями для всього її багатонаціонального населення, в тому числі й для німців та менонітів. Лихоліття громадянської війни та більшовицький терор часів «воєнного комунізму» призвели до страшної руйнації багатьох сфер їх матеріального та культурного життя, результатом якої стало виникнення голоду 1921-1922 рр.

Тривалий час події цього страшного соціального явища серед німців-колоністів та менонітів, як і в цілому вся їх історія післяреволюційного періоду, в силу відомих політичних причин не були предметом повноцінного та об'єктивного дослідження в вітчизняній історіографії. Лише в середині 90-х ХХ ст. з'являється перша публікація, що безпосередньо висвітлювала події цього голоду саме в німецьких та

менонітських поселеннях південноукраїнського регіону¹. Дещо пізніше окремі питання цієї проблеми починають знаходити своє відображення в працях Н.В.Осташевої². Так вона торкалася таких важливих аспектів історії голоду в двох найбільших менонітських поселенських комплексах в Хортиці та Молочній, як причини його виникнення та допомога зарубіжних менонітських організацій. Окремі факти діяльності іноземних місій серед німецько-колоністського населення наводились також в публікаціях О.М.Мовчан, М.А.Шевчука та ін.³ Однак характер і масштаби подій голоду безпосередньо в менонітських і особливо в німецьких колоніях ще й досі залишаються не вивченими.

З огляду на це метою даної статті є дослідження перебігу подій голоду 1921-1922 рр., боротьби з ним, його демографічних та економічних наслідків в менонітських та німецьких поселеннях всього південноукраїнського регіону.

Перші ознаки продовольчої кризи, що почалася, стали виразно проявлятися серед колоністського населення Півдня України ще наприкінці вересня – на початку жовтня 1920 р. У цей час, наприклад, тільки в 4 колоніях Ландауської волості вже налічувалося 95 господарств загальною чисельністю 427 чоловік, які не мали жодних запасів зерна та борошна⁴. У деяких місцевостях населення німецьких і менонітських колоній почало закупляти хліб в інших більш благополучних регіонах України. З листопада 1920 р. вже цілі волості залежали від купівлі хліба зі сторони. В умовах катастрофічної грошової інфляції колоністам часто доводилося платити за хліб худобою, кінями, сільськогосподарським реманентом та іншим майном.

У багатьох колоніях були розміщені військові гарнізони Червоної Армії, забезпечення продовольством яких було покладено на колоністів. Крім того, жителі поселень, розташованих на транспортних шляхах, зобов'язані були годувати проїжджаючих червоноармійців, радянських та партійних працівників. Іноді траплялося, що кожна колоністська сім'я годувала щодня від 10 до 30 чоловік⁵. У результаті вже до кінця лютого 1921 р. запаси продовольства в цих колоніях були майже повністю вичерпані.

А весною 1922 р. Південь України охопила сильна посуха. Спроби колоністів пересіяти загиблі ярові культури виявилися марними. На ці не заплановані пересівання пішли і без того вельми мізерні запаси зерна, на які населення колоній розраховувало прожити до нового урожаю. Тим часом, посуха ще більш посилилася і до середини літа майже повністю загинув навіть трав'яний покрив⁶.

Гостра нестача фуражу важко позначилися на стані поголів'я великої рогатої худоби і коней. Значно ускладнювала ситуацію і примусова гужова повинність, накладена більшовиками на колоністів-власників коней. Так зокрема, в серпні 1921 р., коли в колонії Гросс-Лібенталь від виснаження падало щодня 5-6 коней, міліція і червоноармійці під загрозою розстрілу примусили колоністів зробити 847 виїздів⁷. Аналогічна ситуація спостерігалася в більшості інших колоній. У результаті, від виснаження, викликаного нестачею кормів і численними поїздками, що здійснювалися на вимогу влади, в колонії Ельзас, наприклад, з 816 коней, які були там, весною 1921 р. до 25 вересня залишилося лише близько 300⁸. У колонії Нейбург з травня по грудень 1921 р. загинуло або було дорізано внаслідок повного виснаження 232 коня з 335⁹. У дуже важкому стані перебувала велика рогата худоба. Через відсутність трави на пасовищах вона утримувалася в стійлах і годувалася в основному старою соломою. До середини літа 1921 р. худоба настільки знесилила, що колоністи почали її масовий забій. М'ясо забитих тварин засолювалося або обмінювалося на хліб.

До моменту збору врожаю через посуху вже загинуло в Миколаївській губернії від 60 до 100, в Запорізькій – від 70 до 95% зернових. В Одеській губернії втрати озимини склали від 35 до 75, ярових – від 45 до 98%, а в Катеринославській – від 75 до 95% та від 40 до 92% відповідно¹⁰. У деяких місцевостях України, де проживали німецькі колоністи, ситуація була ще гіршою. Наприклад, в Гросслібентальській, Мангеймській, Зельцькій, Олександргільфській волостях Одеського повіту загинули практично всі посіви зернових, а втрати кукурудзи і картоплі склали 80-90%¹¹. У Тираспольському повіті ситуація була дещо кращою. Тут в колоніях Гоффнунгстальської та Розал'євської волостей від посухи загинуло близько 60% посівних площ¹². Стан справ в уражених неврожаєм районах ускладнювався ще й тим, що 1921 р. був періодом масового розмноження різних сільськогосподарських шкідників, які знищували все те, що ще уціліло від посухи¹³.

Вже у середині літа, передбачаючи майбутню катастрофу, частини колоністів з деяких найбільш потерпілих районів, почала залишати свої господарства і рушила на заробітки в більш урожайні райони України і навіть Росії. Наприклад, тільки з колонії Кляйн-Лібенталь на заробітки виїхало понад 100 сімей¹⁴. З собою колоністи вивозили сільськогосподарський реманент, відводили худобу, що ще збереглася, і коней, сподіваючись обміняти їх на хліб та інше продовольство. Ті ж колоністи, що залишалися в колоніях, намагалися знайти різні можливості заробити на хліб. Жителі колонії Гільдендорф, наприклад,

зверталися до влади за дозволом видобувати сіль у Куяльницькому лимані, щоб згодом обмінювати її на хліб¹⁵. У Запорізькій губернії колоністи засновували різні артілі з виробництва діжок, возів та інших ремісничих виробів¹⁶.

А тим часом влада, не зважаючи на катастрофічне становище колоністів, продовжувала пошук і конфіскацію так званих «надлишків» продовольства як для ліквідації недоїмок з продрозкладки, так і для утримання свого численного адміністративного апарату. У Зельцьській волості, наприклад, голова місцевого волосного виконкому Крилов, знайшовши на складі волосного КНС 400 пуд. хліба, що зберігався на самий крайній випадок, наказав роздати його партійним і радянським працівникам. У Гросслібентале приблизно в той же час відповідальними радянськими працівниками для своїх потреб було конфісковано і зарізано 7 свиней¹⁷. Тривав у колоніях збір молока, молочних продуктів і яєць, які повинні були поставлятися колоністами в рахунок продрозкладки 1920 р. За наказом влади з колоній вивозилася солома. Через відсутність нафти вона використовувалася як паливо для парових млинів, що виробляли борошно для червоноармійських частин і міського населення.

Результати збирання врожаю 1921 р. внесли лише остаточні корективи в загальну картину біди, що охопила п'ять південноукраїнських губерній. Так, валовий збір зерна з однієї десятини в Одеській губернії склав в 17% від норми, в Донецькій – 12%, Катеринославській – 5%, Запорізькій – 5%, Миколаївській – 3%¹⁸. У деяких повітах півдня України, де компактно проживали німецькі колоністи і меноніти, врожайність була ще нижчою, ніж в цілому по губернії, до складу якої вони входили. Що стосується об'єму валового збору безпосередньо в німецьких і менонітських колоніях, то він в основному коливався в межах від 1,5 до 8 пудів з однієї десятини. У багатьох же колоніях не одержали і цього. Для населення, позбавленого всяких запасів хліба, це означало повну катастрофу. Тим більше, що йому належало виконати ще і державний податок.

Хоча він і був істотно меншим, ніж попередня продрозкладка, проте в умовах неврожаю виконати його колоністам було надзвичайно важко, а у багатьох випадках просто неможливо. Наприклад, в колонії Рюккену з населенням в 604 чоловіки, було зібрано 6818 пудів зерна, податок же становив 8976 пудів. У колонії Тіге, де проживало 537 чоловік, урожай нараховував 4 135 пудів, а податок було накладено в об'ємі 5 461 пудів¹⁹.

Не зважаючи на таку критичну ситуацію, влада неухильно вимагала виконання продподатку в повному обсязі. При цьому методи стягування продподатку в колоніях «нисколько не отличались от сбора продразверстки»²⁰. Перебуваючи під жорстким пресингом влади, колоністи вимушені були виконувати поставлені нею завдання. Зельцьку волость більшовики, викачавши з неї майже все зерно, лицемірно «за зразкове виконання продподатку» представили до нагородження орденом Червоного Прапора, а керівництво Гросс-Лібенталя «за особливу старанність» заохотили кишеньковим годинником²¹.

Посівна осені 1921 р. в більшості колоній вичерпала останні запаси зерна. Колоністи використали на посів навіть те, що залишали на прожиток до майбутнього урожаю. У ряді місць влади виділили колоніям насінну позику, але по об'ємах вона була украй незначною. В умовах браку посівного зерна і гострого недоліку тяглової сили площа озимого клину, наприклад, в німецьких колоніях Одеського і Вознесенського повітів була невелика і склала лише 40% від звичної норми²². Осіння посуха зробила вельми примарними розрахунки на майбутній урожай. Тому з колоній почався масовий вихід населення, що рушило на пошуки хліба в більш урожайні місця. Німецькі колонії Маріупольського повіту, наприклад, залишило близько 2,5 тис. колоністів²³.

Колоністи неодноразово зверталися за допомогою в різні державні органи. Але більшовики, зайняті збором продовольства для голодуючих Поволжя, ігнорували не тільки прохання «известных контрреволюционеров» – колоністів, але й мас голодуючого українського селянства. Більш того, з колоній продовжували вилучати хліб, залишений місцевим КНС. А в колонії Одеської губернії більшовики навіть привезли близько 1000 голодуючих дітей з Німкомуні Поволжя, примусивши колоністів забезпечити їх всім необхідним продовольством²⁴. У боротьбі з голодом, що почався, німецькі колоністи і меноніти вимушені були розраховувати тільки на власні сили.

Найбільшу організованість в боротьбі з голодом виявили меноніти. Створені в їх колоніях комітети допомоги голодуючим, почали збір добровільних пожертвувань в поселеннях своїх єдиновірців, що жили в менш постраждалій Харківській губернії. Зібране там продовольство йшло на створення фонду громадських їдалень для голодуючих, що почали організовуватися в колоніях з листопада 1921 р. У багатьох же німецьких поселеннях таких їдалень створено не було. Вже в грудні 1921 р. стала надходити інформація про випадки голодної смерті в колоніях Одеського і Вознесенського повітів²⁵. У цей час

влада, нарешті, звернула увагу на катастрофічне становище німецьких колоністів і менонітів і почала виділяти деяке продовольство для створення в колоніях їдалень для голодуючих. Але цим харчуванням, як правило, підтримувалися лише голодуючі діти.

Пік голоду припав на кінець зими – весну 1922 р. У цей період у багатьох місцях закрилися громадські їдальні для голодуючих, оскільки населення було вже не в змозі утримувати їх за рахунок добровільних пожертвувань. Державної ж допомоги голодуючим не вистачало навіть для підтримки дітей. Випадки голоду стали масовим явищем навіть у менонітів, які раніше успішно чинили опір цій жахливій біді. У Миколаївській волості, наприклад, на початку березня 1922 р. без продовольства було 53,1% населення, 28,3% менонітів мали його лише на 3 тижні, 17,3% – на 1 місяць і лише 0,9% – на 2 місяці. Голодуючі тут харчувалися м'ясом здохлих коней, кішок, собак й сурогатами хліба, випеченого з макухи та курая²⁶. У німецьких колоніях рахунок смертей йшов вже на десятки. Так, у колонії Ямбург Катеринославського повіту наприкінці березня щодня вмирало по 6-7 чоловік²⁷, а в колонії Красна Миколаївської губернії до травня налічувалося вже понад 60 випадків голодної смерті²⁸. Життя багатьох голодуючих забирали епідемії черевного тифу і холери, що лютували в деяких німецьких та менонітських колоніях.

За даними німецького Відділу національних меншин НКВС УРСР в травні 1922 р. у Запорізькій та Миколаївській губерніях голодувало близько 80%, в Донецькій – 65%, а в Одеській та Катеринославській – 50% німецького населення²⁹. Здавалося, що німецьких колоністів і менонітів повинна була спіткати доля більшості голодуючого населення півдня України, де «голодом були зметені й розсіяні цілі селища»³⁰. Проте в найкритичніший момент в колонії стало поступати продовольство від зарубіжних організацій допомоги голодуючим.

Вперше з проханням про допомогу до закордонних єдиновірців і одноплемінників колоністи звернулися ще влітку 1921 р. Одними з перших на заклик про допомогу відгукнулися добродійні товариства американських менонітів American Mennonite Relief (AMR) і аналогічна організація голландських менонітів Holland Mennonite Relief (HMR). На початку серпня 1921 р. їх представники прибули до Москви для переговорів з радянським керівництвом. Вони запропонували надавати допомоги голодуючим, у волостях з переважно менонітським населенням, які існували в Катеринославській, Херсонській губерніях та Криму. Радянська сторона тривалий час відмовлялася підписувати угоду на умовах, висунутих AMR і HMR. Зарубіжні меноніти наполяга-

ли на тому, щоб контроль за доставкою й розподілом допомоги здійснювали співробітники добродійних місій або ж їх довірені особи. Московське керівництво однак побоювалося, що прямі контакти представників цих організацій з менонітським населенням України та Росії негативно позначаться на політичних настроях останнього, а зарубіжна громадськість отримає інформацію, про ті тяжкі випробування, яких зазнали меноніти за нетривалий період існування більшовицької влади. Офіційно ж головною причиною відмови укласти договір була начебто низька спроможність зарубіжних менонітських місій. Однак ситуація на Півдні України дедалі ставала все більш загрозливою. Тому, зрештою, після довгих дискусій та узгоджень сторонам, що домовлялися, вдалося досягти компромісу зі всіх спірних питань³¹.

1 грудня 1921 р. договір про принципи надання допомоги голодуючим був підписаний з радянського боку Л.Б.Каменевим, з боку менонітів повноважними представниками AMR і HMR, відповідно – А.Міллером та Е.Кьокебаккером. Договір визначав основними районами діяльності кілька волостей Катеринославської губернії та Криму, населених в основному менонітами. При цьому зазначалося, що допомога в цих місцевостях надаватиметься всім жителям, не зважаючи на їх національність й віру. Добродійні організації зобов'язувалися виділити на надання допомоги 125 тис. дол. На вимогу більшовиків в текст договору був включений пункт про відмову товариств допомоги від всякої політичної діяльності на території РРФСР та України. Зі свого боку вони гарантували певну свободу пересування співробітникам менонітських товариств допомоги, а також сприяння в доставці та охороні продовольчих вантажів³².

Перші вантажі з продовольством, одягом і ліками стали надходити в чорноморські порти вже на початку березня 1922 р. До середини березня 1922 р. транспорту з продовольством AMR вже прибули до Гальбштадту й Хортиці, а в квітні вони з'явилися в менонітських колоніях Херсонського повіту Миколаївської губернії³³. Розподілом допомоги займалися спеціально створені комітети AMR. Вони організували роботу ідалень для голодуючих, надавали продуктову і іншу допомогу найбільш постраждалим менонітам. До 1 червня допомогою американських менонітів було охоплено 46936 чоловік. Таку кількість голодуючих AMR годувала щомісячно аж до весни 1923 р.³⁴ З квітня 1922 р. почали свою добродійну діяльність, головним чином в менонітських колоніях Запорізької та Миколаївської губерній, голландські меноніти. За період з квітня 1922 р. до 1 березня 1923 р. продовольство AMR щомісячно отримували 20 тис. чоловік³⁵. Слід зазначити, що

допомога зарубіжних місій надавалася і особам інших національностей та вірувань, що проживали в колоніях або навколишніх населених пунктах. У Гальштаттській волості, наприклад, до 17 липня 1923 р. особам не менонітського походження було видано 1 010 674 продовольчі пайки, тоді як меноніти отримали 2 147 685³⁶.

Набагато складнішою була справа із закордонною допомогою для німецьких колоністів. Це було обумовлено тим, що Німеччина – історична батьківщина колоністів, сама переживала великі економічні труднощі післявоєнного часу. Отже, отримати допомогу від Веймарської республіки колоністи не могли. Німецький Червоний Хрест – головна добродійна організація країни, що мав у своєму розпорядженні невеликі кошти (зібрані головним чином німецькими емігрантами Америки), з 1921 р. надавав допомоги голодуючим німцям Поволжя. Та все ж допомога з Німеччини надійшла. Велику роль у цьому зіграли громадські організації створені там політичними емігрантами з числа німецьких колоністів. Головним координатором став «Виконавчий комітет німецьких груп старої Росії». Він провів велику організаційну роботу, підсумком якої було створення в місцях компактного проживання колоністів «Союзів південноросійських колоністів та громадян німецької раси». Вони стали виконувати функції, схожі з діяльністю комітетів AMR у менонітів. Роботу ж по збору коштів і відправці продовольства голодуючим взяло на себе спеціально створене «Католицьке товариство допомоги німецьким колоністам Чорноморського району Радянської Росії» («Schwarzmeer Hilfswerk») на чолі з патером Штульбергом.

Оскільки в самій Німеччині були серйозні економічні труднощі, представники цієї організації відправилися в січні 1922 р. в США. Місію зі збору коштів в Америці успішно виконували католицький єпископ Тираспольської єпархії А.Кесслер і патер Н.Майер. Вони зібрали 32 тис. доларів, на які закуплялися продукти харчування для голодуючих колоністів. Це продовольство за допомогою найбільшої американської добродійної організації АРА у вигляді поштових посилок стало направлятися в німецькі колонії Півдня України³⁷. Збором допомоги в Америці займалися під егідою «Schwarzmeer Hilfswerk» також професор Рей і пастор Фрігель. Так, професор Рей зібрав кошти для придбання 1200 тонн борошна, яке в липні 1922 р. було доставлені в Україну. Окрім того, зібрані ним 11 тисяч доларів пішли на організацію дитячих притулків у німецьких колоніях. Пастор Фрігель проводив збір коштів на закупівлю насіння кукурудзи³⁸. Згідно з угодою, укладеною між урядом України та «Schwarzmeer Hilfswerk» 20%

всіх поставок продовольства і посівного зерна відраховувалися на користь ненімецького населення³⁹.

Свій внесок в порятунок німецьких колоністів внесла Американська національна лютеранська рада, що зібрала для цього 300 тис. доларів⁴⁰. Хоча більшість цих грошей пішла на фінансування діяльності АРА в німецьких колоніях Поволжя, частина коштів була також виділена й причорноморським німцям⁴¹. З січня по квітень 1922 р. робота АРА на Півдні України обмежувалася лише відправкою продовольчих посилок. Але з 15 квітня в німецьких колоніях стали відчинятися її ідальні для дітей і харчові пункти для дорослих. Вони зокрема були організовані в Гросслібенталі, Олександргілфі, Петерсталі, Канделі та інших поселеннях⁴².

У деяких німецьких колоніях регіону окрім вищезазначених зарубіжних добродійних місій працювали організація Ф.Нансена і Шведський Червоний Хрест. Перша з них підтримувала голодуюче населення колонії Старий Данциг поблизу Єлісаветграду, а шведи годували голодуючих в німецько-шведській Старошведській волості⁴³.

Восени 1922 р. в колонії почалися поставки крупних партій посівного матеріалу. Вони знаменували собою початок нового, реконструктивного етапу в діяльності зарубіжних організацій і були результатом договорів між українським урядом та гамбурзькою фірмою «Peter-Westen», що представляла інтереси «Schwarzmeer Hilfswerk». Поставки на умовах позики гарантувалися колективним поручительством колоністських громад і відділеннями Союзу південноросійських колоністів, а також німецькою військовою позикою, яку колоністи придбали під час окупації кайзерськими військами України в 1918 р. Повертати позики колоністи повинні були шкурами крупнорогатої худоби і вовною. Проте посівні позики від «Peter-Westen» видавалися в німецьких колоніях тільки міцним та середняцьким господарствам, оскільки вони своїм майном могли гарантувати їх відшкодування у разі непередбачених обставин. Малопотужні ж господарства залишалися без посівного матеріалу. Дотримання цієї вимоги часто призводило до соціальних конфліктів у колоніях при розподілі насінневої позики⁴⁴.

Деяким німецьким колоніям допоміг Німецький Червоний Хрест. У Високопільську волость їм було поставлено 7 тис. пудів посівного зерна⁴⁵. 36 тис. пудів кукурудзи отримали колоністи Одеської губернії від американської компанії «Іовасинод»⁴⁶.

Вельми ефективною була допомога менонітам. У серпні 1922 р. за угодою між радянським урядом та AMR в Запорізьку губернію з

Америку було доставлено 25 тракторів. Вони обслуговувалися американським персоналом, а паливом їх забезпечувала місцева влада. Впродовж декількох днів вересня трактори AMR зорали 1427,7 десятини землі. З цієї площі 174,4 призначалося для потреб AMR, 1150,3 – для колоністів, 103 десятини – для інших груп (дитячий будинок, школи і т.д.). 283 десятини посіву AMR засівала своїм зерном. Решту насіння надала радянська сторона. Після цього 8 тракторів було відправлено для роботи в Хортицьку волость, а 17 – на Молочну⁴⁷. У 1923 р. до України були доставлені ще 37 тракторів, які були розподілені між найбільш ослабленими стосовно тягової сили колоніями Хортиці і Молочної. Меноніти отримали також велику кількість посівного матеріалу⁴⁸.

Окрім поставок продовольства, посівного зерна та тракторів іноземні місії надавали допомогу німцям-колоністам і менонітам одягом й товарами побутового призначення. А у серпні 1922 р. Німецький Червоний Хрест доставив в Україну на пароплаві «Іонія» значну кількість підручників для німецьких шкіл⁴⁹.

Але через деякий час діяльність добродійних організацій почала наражатися на опір органів більшовицької влади. Особливо це проявилось стосовно кредиту у вигляді сільськогосподарських машин і реманенту, запропонованого голландським урядом. При цьому ним були висунуті умови кредитування, що могли бути виконані тільки міцними господарствами: йшлося про менонітські господарства, здатні в 3-хрічний термін виплатити вартість одержаної техніки. Радянське представництво відмовилося від цього кредиту, заявивши при цьому, що радянський уряд «може йти на зустріч тільки тим пропозиціям, які не суперечать основним принципам нашої господарської політики»⁵⁰. У цей же період ЦК РКП (б) в особі Центрального Бюро німецьких секцій піддало критиці діяльність уряду УРСР за встановлення контактів із зарубіжними організаціями, що здійснювали реконструктивну допомогу. У постанові Центрального Бюро від 21 жовтня 1922 р. йшлося: «Украинские органы легкомысленно идут навстречу иностранным делегациям и организациям. Некоторые представители очень хвалят предупредительность Украины и ее представительства в Берлине и, наоборот, очень недовольны русским представителем тов. Крестинским»⁵¹. Реакція на цю критику «старших товаришів» не забарилася: в УРСР почалася кампанія боротьби з «контрреволюційною діяльністю» зарубіжних організацій допомоги. З квітня 1923 р. під тиском влади почалося згорання їх роботи, яка остаточно завершилася у середині липня 1923 р. Тим часом голод у ряді німецьких

поселень регіону, хоча і в значно менших масштабах, ніж раніше, продовжувався аж до 1924 р. і навіть мав окремі рецидиви в 1925⁵².

В результаті діяльності зарубіжних організацій допомоги були врятовані життя тисяч німців-колоністів та менонітів. Але все ж таки жертвами голоду стала значна кількість населення. На жаль, дані, що збереглися, дозволяють оцінити точні масштаби людських втрат лише по окремих волостях та населених пунктах. Так, у Пришибській волості з голоду померло близько 10% населення (1700 чоловік), а в колонії Гросс-Лібенталь – 16% (800 чоловік)⁵³. У колонії Клостердорф Старошведської волості тільки з 16 червня по 30 вересня 1922 р. від голоду загинуло 104 людини, або близько 14% всіх її жителів⁵⁴. Багато жертв було в німецьких колоніях, розташованих поблизу Катеринослава. У Ямбурзі, наприклад, померло понад 500 чоловік, Йосипівці – понад 200, Олександровці – близько 20⁵⁵. Однак враховуючи ці дані та з огляду на те, що на Півдні України в той час мешкало близько 300 тисяч осіб німецької національності, можна гіпотетично припустити, що кількість жертв голодної смерті серед них склала як мінімум 10 тис. людей.

Набагато меншою була смертність у менонітів. Так, наприклад, у Кочубіївській волості померло 16, у всіх хортицьких колоніях – 133, а на Молочній – близько 200 чоловік⁵⁶. Це було обумовлено вищим рівнем заможності менонітів та більш розвинутою системою власної взаємодопомоги в порівнянні з німцями-колоністами, а також високою ефективністю допомоги їх закордонних єдиновірців.

Величезними були й економічні втрати. Так, в німецьких колоніях Маріупольського повіту за період голоду поголів'я коней скоротилося майже на 60, а корів – на 33%. Вельми істотними були втрати сільськогосподарського реманенту. Посівна площа 1923 р. навіть у порівнянні з 1920 р. зменшилася на 58,8%. У структурі посівів повністю були відсутні технічні культури. Та й продовольчі культури були представлені лише житом та кукурудзою⁵⁷. Аналогічна картина спостерігалася і в менонітських колоніях. Катастрофічні наслідки голоду 1921-1922 рр. стали апофеозом тієї всеосяжної кризи, в якій опинилося колоністське співтовариство Півдня України в післяреволюційний період.

Отже, підбиваючи підсумки, можна констатувати наступне. Голод 1921-1922 рр. охопив більшість населення німецьких та менонітських колоній регіону. Допомога голодуючим з боку Радянської держави була вкрай недостатньою. Більш того, з колоній продовжувалася викачка продовольства в рахунок державного податку. Спроби нім-

ців-колоністів та менонітів власними силами побороти голод виявилися, за браком необхідних ресурсів, в основному марними. Однак допомога їм прийшла з боку їх одноплемінників та одновірців з-за кордону. Найбільш ефективним виявився внесок менонітських благодійних товариств з Америки та Голландії, що дозволило українським менонітам уникнути значних демографічних втрат. Допомога ж німцям, у силу об'єктивних причин, була значно меншою та запізною, що й обумовило велику смертність серед німецько-колоністського населення.

Примітки

¹ *Безносос, А.И.* К истории голода 1921-1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины / А.И.Безносос // Вопросы германской истории. Украинско-немецкие связи в новое и новейшее время: межвуз. сб. науч. тр. – Д., 1995. – С. 117-126.

² *Осташева, Н.В.* Хортицкие меннонитские колонии в условиях экономического кризиса 1915-1923 гг. / Н.В.Осташева // Вопросы германской истории. Немцы в Украине: материалы украинско-германской науч. конф. Днепропетровск, 26-29 сентября 1995 г. – Д., 1996. – С. 133-142; *Осташева, Н.В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. / Н.В.Осташева. – М., 1998; *Осташева (Венгер), Н.В.* Американская меннонитская помощь / Н.В.Осташева (Венгер) // Немцы России: энциклопедия: в 3 т / В.Карев (пред. редкол.) и др. – М., 1999. – Т. 1: А-И. – С. 53-54; *Осташева (Венгер), Н.В.* Голландская меннонитская помощь / Н.В.Осташева (Венгер) // Там само. – С. 594 та ін.

³ *Мовчан, О.М.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1922 рр. / О.М.Мовчан // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 67-77; *Шевчук, Н.А.* Положение немецких колоний в Одесской губернии в 1920-е годы / Н.А.Шевчук // Немцы России и СССР. 1901-1941 гг.: материалы междунар. науч. конф. Москва, 17-19 сентября 1999 г. – М., 2000. – С. 265-284.

⁴ *Державний архів Миколаївської області.* – Ф. Р-680, оп. 1, спр. 2, арк. 9. – Далі: ДАМО.

⁵ *Данилов, И.* Воспоминания о моей подневольной службе у большевиков / И.Данилов // Архив русской революции: в 22 т. – М., 1993. – Т. 15. – С. 181.

⁶ *Безносос, А.И.* К истории голода 1921-1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины. – С. 120-121.

⁷ *Державний архів Одеської області.* – Ф. Р-1083, оп. 1, спр. 122, арк. 37. – Далі: ДАОО.

⁸ Там само. – Арк. 56.

⁹ Там само. – Арк. 67.

¹⁰ *Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 г.: сб. статей и отчетов.* – М., 1922. – С. 253.

- ¹¹ *Державний архів Російської Федерації.* – Ф. Р-1318, оп. 1, спр. 1033, арк. 29. – Далі: ДАРФ.
- ¹² Там само. – Арк. 30-31.
- ¹³ *Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 г.* – С. 253.
- ¹⁴ *ДАОО.* – Ф. Р-678, оп. 1, спр. 122, арк. 76.
- ¹⁵ *Безносів, А.И.* К истории голода 1921-1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины. – С. 120.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ *Німці в Україні. 20-30-ті рр. ХХ ст.:* зб. документів державних архівів України / Інститут історії України НАН України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України; упоряд. Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко. – К., 1994. – С. 7.
- ¹⁸ *Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 г.* – С. 254.
- ¹⁹ *The Mennonite in Russia, 1917-1930: Selected documents / ed. J.V.Toews.* – Winnipeg, 1975. – P. 35.
- ²⁰ *ДАРФ.* – Ф. Р-1065, оп. 1, спр. 64, арк. 13.
- ²¹ *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* – Ф. 1, оп. 1, спр. 1520, арк. 128. – Далі: ЦДАГОУ.
- ²² *ДАОО.* – Ф. Р-599, оп. 1, спр. 362, арк. 2.
- ²³ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф. 413, оп. 1, спр. 406, арк. 44. – Далі ЦДАВОВУ.
- ²⁴ *ДАОО.* – Ф. П-3, оп. 1, спр. 351, арк. 38.
- ²⁵ Там само. – Ф. Р-599, оп. 1, спр. 362, арк. 2.
- ²⁶ *Державний архів Дніпропетровської області.* – Ф. Р-2690, оп. 1, спр. 43, арк. 15. – Далі: ДАДО.
- ²⁷ *ДАРФ.* – Ф. Р-1065, оп. 1, спр. 64, арк. 136.
- ²⁸ *ДАМО.* – Ф. Р-152, оп. 1, спр. 267, арк. 5.
- ²⁹ *ЦДАВОВУ.* – Ф. 5, оп. 1, спр. 1118, арк. 1.
- ³⁰ *Год борьбы с голодом. 1922-1923 гг. Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.* – Х., 1923. – С. 23.
- ³¹ *Безносів, А.И.* К истории голода 1921-1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины. – С. 122.
- ³² Там само. – С. 122-123.
- ³³ *The Mennonite in Russia, 1917-1930.* – P. 84, 133.
- ³⁴ *Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 г.* – С. 347.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ *The Mennonite in Russia, 1917-1930.* – P. 84.
- ³⁷ *Schnurr, J.* Die Kirchen und das religiöse Leben der Rußlanddeutschen / J.Schnurr. – Stuttgart, 1978. – Katholische Teil. – S. 313.
- ³⁸ *ЦДАГОУ.* – Ф. 1, оп. 1, спр. 1715, арк. 28.
- ³⁹ Там само. – Арк. 27.
- ⁴⁰ *ДАРФ.* – Ф. Р-1065, оп. 1, спр. 64, арк. 136.
- ⁴¹ Там само. – Ф. Р-1064, оп. 1, спр. 51, арк. 46.

- ⁴² *Портной, И.Л.* Провал антисоветской деятельности АРА на Юге Украины (дек. 1921 – июль 1923): дис. ... докт. ист. наук / И.Л.Портной. – О., 1954. – С. 87.
- ⁴³ ЦДАВОВУ. – Ф. 5, оп. 1, спр. 1118, арк. 27.
- ⁴⁴ ДАРФ. – Ф. Р-1065, оп. 1, спр. 64, арк. 136.
- ⁴⁵ ДАДО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 66, арк. 93.
- ⁴⁶ *Шевчук, Н.А.* Положение немецких колоний в Одесской губернии в 1920-е годы. – С. 272.
- ⁴⁷ ДАРФ. – Ф. Р-1065, оп. 1, спр. 66, арк. 90.
- ⁴⁸ *Осташева, Н.В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. – С. 76-77.
- ⁴⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1034, арк. 100.
- ⁵⁰ ДАРФ. – Ф. Р-1318, оп. 1, спр. 73, арк. 15.
- ⁵¹ Там само. – Ф. Р-1065, оп. 1, спр. 64, арк. 17.
- ⁵² ДАОО. – Ф. П-3, оп. 1, спр. 1588, арк. 29.
- ⁵³ *Безносое, А.И.* К истории голода 1921-1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины. – С. 121; *W.H. Odessa und die deutschen Kolonisten / W.H. // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. 1956. – Stuttgart, 1956. – S. 37.*
- ⁵⁴ *Державний архів Херсонської області.* – Ф. Р-12, оп. 1, спр. 16, арк. 92.
- ⁵⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 413, оп. 1, спр. 201, арк. 29-31.
- ⁵⁶ *Stumpp, K. Die deutschen Siedlungen des Kronau-Orloffter Gebietes / K.Stumpp // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. 1958. – Stuttgart, 1958. – S. 24; The Menonite in Russia, 1917-1930. – P. 132.*
- ⁵⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 413, оп. 1, спр. 406, арк. 44 зв., 45 зв.

Надійшла до редколегії 12. 10. 2007

Г.Н.Кондратюк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ БИЮК-ОНЛАРСКОГО И ТЕЛЬМАНСКОГО НЕМЕЦКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ РАЙОНОВ КРЫМСКОЙ АССР В 1920-1930 гг.

У статті висвітлена діяльність німецьких національних шкіл у міжвоєнну добу в Кримській АРСР. Проаналізовано розвиток німецьких шкіл Біюк-Онларського та Тельманівського німецьких національних районів.

Украина является многонациональным государством. Одним из главных вопросов государственного строительства на современном